

І. Жолобчук

## КОНЦЕПТУАЛЬНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ МЕХАНІЗМІВ ЕКОЛОГІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

**Розглянуто поняття екологічного аудиту, його значення для вітчизняних підприємств. Обґрунтовано важливість екологічного аудиту в управлінні навколишнім середовищем. Окреслено переваги застосування та проведення екологічного аудиту для вітчизняних підприємств. Сформульовано завдання екологічного аудиту на підприємствах.**

**Ключові слова:** екологічний аудит, система екологічного менеджменту, завдання екологічного аудиту, міжнародні стандарти ISO 14000.

Концепція сталого розвитку, яка визнана ООН безальтернативною стратегією розвитку цивілізації, ґрунтується на екологізації типу функціонування економіки. Це обумовлює необхідність формування ефективної системи екологічного контролю та аналізу, яка повинна перевіряти виконання планів і заходів щодо дотримання вимог екологічного законодавства та природоохоронних нормативів. Вирішальне значення у вирішенні цих питань належить науково обґрунтованому механізму екологічного аудиту господарської діяльності, який потребує особливої уваги у контексті формування стратегії й тактики міжнародної інтеграції України в ЄС. Інструментарій екологічного аудиту дає змогу виокремлювати пріоритетні екологічні проблеми, оцінювати ризики їх виникнення і визначати шляхи їх вирішення, підвищувати інвестиційну привабливість та конкурентоспроможність підприємств. Загалом екологічний аудит є важливим засобом забезпечення сталого розвитку національної економіки, екологічного аудиту, способом запобігати штрафам за нанесення шкоди навколишньому середовищу, а й можливість [1].

Проблеми формування екологічного аудиту в Україні знаходяться в центрі уваги провідних вітчизняних економістів. Зокрема, в працях В. Шевчука, Ю. Саталкіна і В. Навроцького, Н. Андрусак, Т. Галушкіної, С. Лебедевич, Л. Максимів, А. Садекова, Л. Грановської сформовано концептуальні підходи до формування системи екологічного менеджменту. Водночас, незважаючи на високу актуальність проблеми, на сьогодні недостатньо досліджень, присвячених проблемам формування ефективних інструментів екологічного управління, до яких належить і екологічний аудит, який спрямований на організацію ефективної природоохоронної діяльності об'єкта економічної діяльності.

Метою статті є узагальнення підходів до формування механізмів екологічного аудиту з урахування рівня соціально-економічного розвитку.

На сучасному етапі суспільного розвитку над людством нависла загроза двох глобальних криз, що ставлять під питання майбутнє світової цивілізації. Йдеться про екологічну і соціально-економічну кризи. Перша погрожує інтенсивним і надзвичайно небезпечним для життя людей насиченням біосфери відходами їхньої власної життєдіяльності. Друга – глобальними соціальними наслідками науково-технологічного прогресу, що в умовах глобальної ринкової економіки скорочує потребу світового виробництва в людській праці, залишає без роботи (а отже, без засобів до існування) все нові і нові мільйони людей, прирікає їх на злиденне життя [2].

Практика показала нереальність надії на те, що названі кризи можуть бути переборені науково-технологічним прогресом. Незважаючи на досягнення науково-технологічного прогресу, він не дозволив людству в ХХ ст. ні знизити темпи забруднення екосфери, ні сповільнити ріст зuboжіння на планеті. Навпаки, загостривши ці кризи, він перетворив їх у нездоланну перешкоду, яка блокує виходи з них. Підсумки сучасного аналізу наслідків науково-технологічного прогресу можуть бути резюмовані в таких тезах:

– з одного боку, спроби перебороти соціально-економічну кризу шляхом забезпечення оплачуваною роботою максимально великої кількості людей автоматично призводять до заохочення зростання світового виробництва. А зростання виробництва неминуче спричиняє ріст забруднення екосфери, оскільки все, що коли-небудь було вилучено із природи, рано чи пізно перетворюється у відходи споживання чи виробництва;

– з іншого боку, спроби подолати екологічну кризу шляхом максимального зниження забруднення екосфери неодмінно зумовлюють скорочення виробництва, внаслідок чого автоматично прискорюється ріст безробіття і зuboжіння [3].

Можна виокремити три об'єкти, на які впливає цивілізаційний розвиток: біосфера, виробництво, соціум. Основні пріоритети сталого розвитку повинні визначатись на основі системи зальнолюдських цінностей і необхідності формування неосферної цивілізації. Загалом перехід на принципи сталого розвитку передбачає вирішення таких завдань:

– підвищення рівня матеріального добробуту і зайнятості населення (сталий соціальний розвиток);

– забезпечення динамічного зростання продукції суспільного споживання, обміну і розподілу (сталий економічний розвиток);

– відновлення якісного стану оточуючого середовища і підтримки самовідновлювальних властивостей біосфери (сталий економічний розвиток) [4].

В останні два десятиліття широкого поширення набула концепція “зеленої” економіки, яку часто вважають складовою частиною або продовженням ідеї сталого розвитку. Доцільно зазначити, що ці дві концепції базуються на принципово різних ідеологіях: концепція сталого розвитку розглядає навколишнє середовище лише як набір ресурсів для функціонування і розвитку економіки, тоді як концепція “зеленої економіки” вважає економіку частиною навколишнього середовища, що обмежує екстенсивний розвиток економіки, оскільки неможливо необмежено розширювати сферу впливу в обмеженому просторі [5].

У підвищення ролі соціально-господарської діяльності підприємств на вирішення екологічних національних і регіональних екологічних проблем вирішальна роль належить системі управління, до актуальних напрямів удосконалення яких, на нашу думку, належать: посилення впливу галузевої еколого-економічної політики на формування системи соціально-господарської відповідальності підприємств, поліпшення планування та виконання екологічних програм та заходів, утворення мотиваційного механізму здійснення цілей їх соціальної та природоохоронної діяльності, забезпечення об'єктивної та всебічної оцінки її результатів [6].

В останні роки з'явилася досить багато робіт, присвячених дослідженню ринкових методів управління у сфері природокористування та охорони навколишнього природного середовища, різних питань розвитку фундаментальних досліджень у сфері екологічних проблем функціонування природно-економічних систем [7].

Зважаючи на іноземний досвід, можна стверджувати що для вирішення екологічної проблеми необхідне становлення системи екологічного менеджменту. Насамперед він повинен спрямовуватися на організацію аналізу стану навколишнього середовища, раціональне використання ресурсів, а також контроль демографічної ситуації. Для цього потрібно встановити чітке політико-правове регулювання охорони навколишнього середовища. Водночас відновлення взаємобалансу між природою і суспільством єдиним створенням державних регуляторів неможливе, потрібно сформувати екологічну культуру населення: екологічна освіта, суспільна активність охорони навколишнього середовища.

У цьому контексті реалізація концепції сталого розвитку вимагає вироблення як теоретичних основ, так і конкретних організаційно-економічних механізмів екологічного менеджменту як управління соціально-економічними системами, що враховують принципи і критерії стійкості в процесах екологізації виробничої сфери.

Основою екологічного менеджменту є системний підхід до вирішення екологічних проблем у діяльності промислового підприємства.

Функціонування системи екологічного менеджменту здійснюється за допомогою певних методів, механізмів і інструментів. Загалом виділяють кілька типів інструментів екологічного менеджменту (табл. 1).

Таблиця 1

## Типи інструментів екологічного менеджменту [8]

Тип	Зміст
<b>Адміністративно-контрольні</b>	Контроль за дотриманням природоохоронного законодавства, стандартизація, екологічний моніторинг, ліцензування господарської діяльності, нормування природокористування, екологічна сертифікація, ОВНС, екологічна експертиза, екологічні та ресурсні цільові програми, екологічний аудит
<b>Техніко-технологічні</b>	Застосування техніко-технологічних засобів і рішень для захисту і розвитку навколишнього середовища
<b>Економічні</b>	Планування природокористування, створення цільових програм, розробка еколого-економічних систем, система платежів, оподаткування, пільг та інших стимулів для природокористувачів
<b>Законодавчо-правові</b>	Розробка і прийняття нормативно-правових актів, спрямованих на регулювання відносин між суспільством і природою
<b>Політичні</b>	Дії політичних та інших організацій, спрямовані на захист навколишнього середовища
<b>Виховно-освітні</b>	Сприяють формуванню екологічної свідомості та моральної відповідальності населення – необхідна передумова для екополітики

При формуванні інструментів системи екологічного управління важливо знайти оптимальне поєднання адміністративно-правових та економічних важелів і методів. Переважання тих чи інших призводить до несприятливих наслідків як для навколишнього середовища, так і для суспільства.

Важливе місце в екологічному управлінні займає екологічний аудит. Загалом екологічний аудит – це незалежна оцінка дотримання підприємством законодавства в галузі охорони навколишнього середовища або вимог міжнародних стандартів. На підставі такої оцінки готуються рекомендації щодо усунення недоліків у природоохоронній роботі підприємства і визначаються оптимальні шляхи їх вирішення.

Відповідно до Закону України “Про екологічний аудит”, прийнятого у 2004 р., екологічний аудит – це, документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об’єкта аудиту, що включає збирання і об’єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту [9].

Зазначеним вище законом передбачено два види екологічного аудиту: добровільний і обов’язковий. Добровільний аудит ініціюється і фінансується керівництвом самої компанії або (за погодженням із компанією) третьою особою, наприклад інвестором. Обов’язковий аудит здійснюється на замовлення заінтересованих державних органів для об’єктів або видів діяльності, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Перелік таких об’єктів та видів діяльності встановлюється Кабміном [10].

Вітчизняні підприємства зобов’язані проводити екологічний аудит у випадках: банкрутства; приватизації, передачі у концесію об’єктів державної та комунальної власності; передачі або придбання у державну чи комунальну власність; передачі у довгострокову оренду об’єктів державної або комунальної власності; створення на основі об’єктів державної та комунальної власності спільних підприємств; екологічного страхування об’єктів; завершення дії угоди про розподіл продукції відповідно до закону та інше передбачене законом [11].

Екоаудит дасть змогу завчасно виявити екологічні правопорушення і вжити заходів щодо їх усунення. Після перевірки підприємства аудитор представить звіт про те, чи відповідає екологічна безпека на підприємстві вимогам, які встановлені галузевими нормативними документами, законами або іншими актами. Наприклад, якщо аудитор з’ясував, що на підприємстві відсутній дозвіл на викиди, він порекомендує звернутися до екологічного інженера для розробки документації, на підставі якої державний орган видасть цей дозвіл. Хоча наявність дозволів не є гарантією, що підприємство не буде оштрафовано, добровільний екологічний аудит як профілактичний захід допоможе хоча б зменшити розмір санкцій.

На сучасному етапі екологічний аудит отримує широке практичне застосування. У проведенні екологічного аудиту бувають зацікавлені банки, підприємства-природокористувачі, нові власники, державні органи і громадські організації. Банки використовують екологічний аудит з тим, щоб знизити ризик неповернення кредитів, адже вироблена оцінка стану природних ресурсів, природоохоронного та технологічного обладнання, виявлення заборгованості з екологічних платежах, виробленим за допомогою екологічного аудиту, дають змогу дати достовірнішу картину про фінансовий стан позичальника. Окрім того, західні банки в 2003 р. прийняли “Принципи стійкості” – добровільні принципи, згідно з якими однією з умов фінансування проектів, здатних вплинути на навколишнє середовище, є проведення екологічного аудиту для визначення екологічних ризиків.

Нові власники зацікавлені в проведенні екологічного аудиту при придбанні прав на природні об’єкти; при переході прав власності на підприємство; при завершенні об’єкта будівництва, на який не було отримано висновок державної екологічної експертизи; при визнанні права на самовільно зведений об’єкт нерухомості. Є також практика, коли замовником проведення екологічного аудиту були державні органи і громадські організації.

Об'єктами екологічного аудиту можуть бути: сировина, продукти харчування, харчоблоки; технологічні процеси; продукція; викиди в атмосферу; стічні води; відходи; засоби індивідуального та колективного захисту; техніка безпеки; екологічний паспорт підприємства тощо.

Основною метою екологічного аудиту є оцінка відповідності заздалегідь встановленим критеріям (вимогам), моніторинг впливу господарської діяльності на навколишнє середовище і його компоненти. Як додаткову мету екологічного аудиту, можна назвати винесення рекомендацій щодо поліпшення діяльності, що має вплив на навколишнє середовище. Зазначена мета названа додатковою, адже не завжди є необхідною, тим більше рекомендації екологічного аудиту найчастіше є загальними, для їх реалізації необхідний цілий комплекс додаткових досліджень, що не належать до договору про проведення екологічного аудиту.

Перспективними є такі напрями застосування екологічного аудиту:

- проведення екологічного аудиту з метою залучення інвестицій;
- екологічний аудит як елемент екологічного страхування;
- екологічний аудит під час приватизації;
- екологічний аудит при виході на нові ринки тощо.

Особливу увагу необхідно приділити першим трьом напрямкам.

У рамках першого напрямку важливо наголосити на значенні проведення екологічного аудиту на підприємствах під час інвестиційного проекту, адже на основі отриманої інформації можна буде істотно підняти інвестиційну привабливість цього підприємства або знизити її. Насамперед це стосується підприємств, які зацікавлені у залученні іноземних інвесторів, які, своєю чергою, надають особливу увагу екологічній оцінці діяльності підприємства. Наявність не фінансової звітності, до якої належить і екологічний аудит, дає змогу компанії виглядати стабільною і впевненою у завтрашньому дні, а отже привабливою для інвестора. У цьому випадку аудит проводиться здебільшого західними фірмами (аудиторська консалтингова фірма “A Dames & Moore Company”). Отриманий аудиторський висновок впливає на рішення про інвестиції проекту. Як показує практика, така процедура вимагає від об'єкта аудиту значної попередньої підготовки. З огляду на це, важливу роль тут може відіграти розробка і проведення власних попередніх програм екологічного аудиту.

Особливо важливу роль при інвестуванні повинна відіграти оцінка так званої “екологічної спроможності” підприємства, вироблення критеріїв для використання в практиці екоаудиту. Як свідчить зарубіжний досвід, екологічний аудит є інструментом системи екологічного менеджменту підприємства, перевагами впровадження якої можна назвати:

- розширення ринків збуту для екологічно чистих товарів;
- посилення екологізації виробничо-господарської діяльності підприємства і підвищення екологічної відповідальності його працівників;
- зменшення витрат на виробництво шляхом використання кращих технологій та підвищення еколого-економічної ефективності технологічного процесу;
- зменшення витрат на утилізацію відходів шляхом зменшення їх обсягів;
- зменшення витрат на сировинні та енергетичні ресурси шляхом ефективнішого їх використання;
- зниження ймовірності ризику судової тяжби і виплати компенсації за заподіяну шкоду, а також екологічних платежів і штрафів;

- покращання взаємовідносин із структурами влади і громадськістю;
- покращення іміджу підприємства.

Важливість напряму застосування екоаудиту як елемента екологічного страхування для України полягає у тому, що більшість експортно-орієнтованих підприємств є основними забруднювачами (металургія, важке машинобудування, підприємства хімічної галузі). Інформація екоаудиту, отримана вчасно, має на меті встановити ступінь потенційної техногенної та екологічної небезпеки підприємства, організації, установи та величину збитку, нанесеного навколишньому природному середовищу, населенню внаслідок аварії та техногенної катастрофи, а також унаслідок інших надзвичайних подій.

Для формування екологічного управління важливою є Постанова Ради Європейського Союзу № 1836/93 від 29.06.1993 р. про добровільну участь промислових підприємств у загальній системі екологічного менеджменту та аудиту навколишнього середовища EMAS (Environmental Management and Audit Scheme). Окрім цього, велика роль у сфері охорони навколишнього середовища належить серії міжнародних стандартів систем екологічного менеджменту і аудиту ISO 14000, які розроблені Міжнародною організацією стандартизації. Це є необхідним заходом для інтеграції національних і міжнародних інтересів у сфері охорони навколишнього середовища.

Доцільно зазначити, що офіційно стандарти ISO 14000 є добровільними. Але їх впровадження є необхідним як для держави, так і для окремого підприємства. Насамперед впровадження цих стандартів означає приведення нормативно-правової бази України у відповідність із міжнародними нормами, що є важливим кроком до забезпечення дотримання міжнародних процедур охорони навколишнього середовища в процесі виробничо-господарської діяльності підприємств. З іншого боку, прийняття цих стандартів в Україні обумовлено необхідністю впровадження нових економічних і організаційно-управлінських механізмів управління якістю навколишнього середовища і забезпечення екологічної безпеки України.

Екологічний аудит може широко використовуватися при сертифікації за ISO 14000 як для оцінювання відповідності системи екологічного менеджменту вимогам стандарту, так і для розроблення програм підготовки екологічної сертифікації підприємства. Система стандартів ISO 14000 описує єдину систему “екологічного менеджменту і аудиту”: 11-й стандарт регламентує процедуру аудиту системи управління навколишнім середовищем, вимоги до якого визначені в 1-му стандарті; 4-й стандарт дає рекомендації із впровадження системи управління навколишнім середовищем; 12-й стандарт визначає кваліфікаційні вимоги до екоаудиторів, зокрема і до аудиторів систем екологічного менеджменту; 10-й формулює загальні принципи екологічного аудиту, які поширюються і на аудит систем управління навколишнім середовищем [12].

З метою створення системи екологічного менеджменту і отримання сертифікату ISO 14000 для великих і середніх підприємств, на відміну від малих, доцільно проводити процедуру екологічного аудиту. Для таких підприємств витрати на впровадження екологічного менеджменту будуть виправдані в довгостроковій перспективі. Ці підприємства отримають низку конкурентних переваг, зокрема функціонування ефективної системи екологічного менеджменту відкриває можливості розширення своїх ринків збуту, а також посилення своїх позицій на ринках, де воно вже займає певну нішу. Екологічний аудит, а згодом і проведення сертифікації на відповідність ISO 14000, дасть змогу підприємствам не тільки зменшити свої витрати в процесі виробництва і збільшити прибутки, а й забезпечить довіру населення до їхньої продукції, а отже, і постійний

попит. Окрім цього, сертифікація дасть змогу полегшити відносини підприємства з контролюючими державними органами з питань охорони навколишнього середовища.

Отже, можна стверджувати, що екологічний аудит є важливим засобом регулювання еколого-економічних відносин. По-перше, він забезпечує високий рівень проведення системних досліджень при оцінці екологічних проблем, що вкрай важливо, оскільки розгляду підлягає цілий комплекс питань, серед яких фінансово-господарські та юридичні аспекти займають не менше місце, ніж хімічні, біологічні та інші фактори. По-друге, в аудиторському підході пріоритет віддається критеріям незалежності та об'єктивності при проведенні досліджень та формуванні думок і висновків. По-третє, аудитор, будучи, з одного боку, підприємцем, а з іншого – неупередженим аналітиком і перевіряючим, неминуче набуває навиків практичного психолога і соціального дипломата. По-четверте, екоаудит дає змогу зменшити інформаційний і комерційний ризик, пов'язаний із прийняттям управлінських рішень. Своєю чергою, екологічний аудит має і низку недоліків, які полягають у нестачі кваліфікованих екоаудиторів, у високій вартості проведення екологічного аудиту, а також у нестачі фінансових коштів у підприємств із упровадження заходів щодо захисту навколишнього середовища.

Виходячи з вищевикладеного, можна зробити висновки про те, що впровадження екологічного аудиту в Україні сприятиме подальшій інтеграції України в Європейське і Світове економічне співтовариство, а для підприємств – це можливість значно поліпшити конкурентоспроможність на зовнішніх ринках. Однак проблеми та недоліки впровадження екологічного аудиту в Україні є предметом подальших наукових досліджень.

#### Список використаної літератури

1. Програма дій “Порядок денний на XXI століття” [Текст] / [пер. з англ. ; ВГО “Україна. Порядок денний на XI століття”; Інститут сталого розвитку]. — К. : Інтелсфера, 2000. — 360 с.; Синякевич І. М. Екологічні і соціальні виклики двадцять першого століття: проблеми їх подолання / І. М. Синякевич // Менеджмент природних ресурсів: екологічна і лісова політика [Текст] : наук. вісн. — Вип. 14.2. — Львів : УкрДЛТУ, 2004. — С. 8—15.
2. Толстоухова А. В. Творення еко-майбутнього в контексті глобалізації: проблеми керування та перспективи розвитку [Текст] : автореф. дис. д-р. філ. наук. : 09.00.09 / А. В. Толстоухов ; Київський нац. ун. ім. Тараса Шевченка. — К. : [б. в.], 2004. — С. 17.
3. Акімова Т. А. Экономика устойчивого развития [Текст] / Т. А. Акімова, Ю. Н. Мосейкина. — М. : Экономика, 2009. — 432 с.
4. Ананенков А. Г. Эколого-экономическое управление охраной окружающей среды [Текст] / А. Г. Ананенков, Г. П. Ставкин, О. П. Андреев [и др.]. — М. : УРСС, 2003. — С. 20.
5. Джейкобс М. Зеленая экономика: окружающая среда, устойчивое развитие и политика будущего [Текст] / М. Джейкобс. — Ванкувер : [б. и.], 1993. — 256 с.
6. Садеков А. А. Механизмы эколого-экономического управления предприятием [Текст] / А. А. Садеков. — Х. : Издательский дом “ИНЖЭК”, 2004. — С. 224.
7. Акімова Т. А. Экономика природы и человека [Текст] / Т. А. Акімова, В. В. Хаскин. — М. : ЗАО “Издательство “Экономика”, 2006. — 334 с.
8. Экологический менеджмент [Текст] / Н. В. Пахомова, А. Эндрес, К. Рихтер. — СПб. : [б. и.], 2003. — С. 191.
9. Про екологічний аудит [Електронний ресурс] : Закон № 1862-IV-ВР від 24.06.2004 р. — Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1862-15>.

10. Там само.

11. Там само.

12. Системи екологічного керування. Вимоги та настанови щодо застосування (ISO 14001:2004, IDT) [Текст] : ДСТУ ISO 14001:2006 [Чинний від 2006-05-15]. — К. : Держспоживстандарт України, 2006. — 23 с. — (Національні стандарти України).

*Стаття надійшла до редакції 29.03.2017*

*Схвалена до друку редколегією 10.05.2017*

**I. Zholobchuk**

### **CONCEPTUAL BASIS FOR THE FORMATION OF ECOLOGICAL MANAGEMENT MECHANISMS UNDER PRESENT CONDITIONS**

**This article examines the concept of ecological audit and its importance for domestic enterprises. The author proves the importance of ecological audits in the environmental management. The benefits of using and conducting ecological audit of domestic enterprises are highlighted. The objectives of ecological audit of enterprises are formulated.**

**Keywords: ecological audit, system of ecological management, objectives of ecological audit, international standards ISO 14000.**